

Vrouwengeschiedenis kritisch bekeken

Besprekingsartikel naar aanleiding van E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1990, Amsterdamse historische reeks, grote serie X; Hilversum: Verloren, 1990, 183 blz., f35,-, ISBN 90 6550 230 0).

MARJAN SCHWEGMAN

Heeft vrouwengeschiedenis een toekomst? Zo ja, hoe ziet die eruit? Deze vraag staat centraal in de inleiding van het proefschrift dat Els Kloek in 1990 aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde: *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd*. Zij schaart zich hiermee in wat langzamerhand een rij wordt van Nederlandse vrouwen-historicae die de oude uitgangspunten van vrouwengeschiedenis heroverwegen. Vanwaar deze terugkeer naar vragen die bij de geboorte van vrouwengeschiedenis afdoende beantwoord leken te zijn?

Nadat aan het eind van de jaren zeventig de belangstelling voor vrouwengeschiedenis een krachtige impuls had ontvangen van de zogenaamde tweede feministische golf, togen feministische historicae aan het werk. Hun uitgangspunt was vrij eenvoudig: in tegenstelling tot de suggestie die uitging van de 'traditionele geschiedwetenschap', hadden ook vrouwen een geschiedenis. Door geduldig speurwerk zou die geschiedenis aan het licht kunnen worden gebracht. Dat diende een dubbel doel: door te laten zien welke veranderingen het leven van vrouwen in het verleden had ondergaan, zou duidelijk worden dat de positie van vrouwen veranderbaar was. Bovendien zou het beeld van het verleden zoals de 'traditionele geschiedwetenschap' dat geproduceerd had, een drastische verandering ondergaan, omdat vrouwen erin opgenomen zouden worden.

Nu het nodige werk is verzet en de eerste proefschriften verschijnen lijkt de tijd rijp voor een herbezinning. In het kader van deze herbezinning worden de resultaten van het in eigen kring verrichte wetenschappelijke onderzoek kritisch doorgelicht¹. Ook Els Kloek gaat in de inleiding op haar drie 'Leidse studies' na wat de pro's en contra's zijn van de wijze waarop vrouwengeschiedenis tot nu is bedreven. Anders dan de meeste van haar collega's kijkt zij daarbij speciaal naar het onderzoek dat de vroeg-moderne periode bestrijkt. Gelukkig betreft het hier niet een staaltje van theoretisch droogzwemmen. Kloeks proefschrift ontleent zijn kracht juist aan het feit dat de auteur niet alleen de moeite heeft genomen om haar theoretische uitgangspunten te expliciteren, maar ook heeft geprobeerd om deze toe te passen op de weerbarstige praktijk van het empirische onderzoek. Er is daarmee een samenhangend geheel ontstaan, dat prikkelt tot discussie over de vraag hoe vrouwengeschiedenis zich in de toekomst het beste kan ontwikkelen. In dit besprekingsartikel ga ik die discussie aan door Kloeks voorstellen te vergelijken met mijn eigen ideeën over de toekomst van vrouwengeschiedenis. Eerst geef ik echter haar belangrijkste stellingen en de wijze waarop zij deze in praktijk brengt weer.

De vraag of vrouwengeschiedenis een toekomst heeft, beantwoordt Kloek met een 'ja, mits'. Zij stelt dat het onderwerp vrouwen niet als centraal object van vrouwengeschiedenis kan dienen, omdat het te amorf is om op een zinnige wijze afgebakend te kunnen worden. Het bestaan van vrouwengeschiedenis is in haar ogen alleen gerechtvaardigd als een vorm van historisch onderzoek dat zich richt op alle mogelijke stereotypingen aangaande sekse en sekseverhou-

1 Zie bijvoorbeeld de bijdragen in *Het raadsel vrouwengeschiedenis. Tiende jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1989) en de bijdragen in: M. Aerts, e. a., *Het vrouwelijke georganiseerd* (Amsterdam, 1986) en *Idem, Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek* (Amsterdam, 1988). Zie ook S. Dumont, e. a., *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen, 1991).

dingen. Die stereotyperingen treft men zowel in het bronnenmateriaal aan als in de anachronistische interpretaties daarvan door historici. Vooral de feministen onder hen hebben zich volgens Kloek aan zulke interpretaties schuldig gemaakt. Omdat zij zo graag wilden tonen dat de positie van vrouwen veranderbaar is, hebben zij zich te veel geconcentreerd op het bijzondere, op vrouwen wier gedrag afweek van het gangbare. Kloek stelt daarentegen dat continuïteit veel kenmerkender is voor het gedrag dat vrouwen (en mannen) vertoonden in de vroeg-moderne periode. Historici zouden zich dan ook moeten richten op het interpreteren van vanzelfsprekende patronen door de stiltes in het bronnenmateriaal te analyseren. Kloek stelt verder dat feministische historici zich bij het zoeken naar veranderingen door een verkeerde vraag hebben laten leiden, namelijk door de vraag in hoeverre de aangetroffen veranderingen een verbetering dan wel een verslechtering in de positie van vrouwen waren.

Vrouwengeschiedenis moet zich, zo vindt Kloek, richten op het *debunkten* van de stereotyperingen die in het bronnenmateriaal en in de geschiedschrijving zijn aan te treffen. Dat kan het beste gebeuren door 'seks' als centraal instrument van analyse te gebruiken: men moet systematisch op zoek gaan naar sporen van seksespecifieke patronen in het bronnenmateriaal en proberen deze te verklaren door ze in de specifieke historische context te plaatsen. Vandaaruit moeten interpretaties van andere historici kritisch worden gezien. Zo voorkomt men dat anachronistische onderzoeksvragen leiden tot ideologisch misbruik van de geschiedenis. Ook bereikt men dat seksespecifieke patronen niet langer kritiekloos gereproduceerd worden, maar geproblematiseerd, waardoor nieuwe vragen naar boven komen.

Kloeks benadering van vrouwengeschiedenis impliceert dat zij een niet-separatistische opstelling bij het vrouwenhistorisch onderzoek voorstaat: een nauwe aansluiting bij ontwikkelingen in de eigen discipline is in haar ogen noodzakelijk om de aangetroffen patronen in de juiste historische context te kunnen plaatsen. Omgekeerd gaat zij er ook vanuit dat integratie van de vraag naar seks in het geheel van de geschiedschrijving ertoe leidt dat de achterstand in historisch inzicht en besef wat betreft de verhoudingen tussen de seksen wordt ingehaald.

In de drie Leidse studies brengt Kloek haar principes in praktijk. Zo laat zij in 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar seks volgens de keurboeken van de oude draperie, ca. 1380-1580' zien dat textielbewerksters buiten de ambachtelijke structuur van de oude draperie van Leiden stonden. Anders dan de historica Martha Howell doet, verbindt Kloek hier echter niet de conclusie aan dat vrouwen in de zestiende eeuw geleidelijk werden teruggedrongen uit de ambachten. Er zijn volgens haar althans geen tekenen te vinden in de keurboeken die wijzen op een bewust gevoerde politiek om vrouwen in het algemeen buiten het ambacht te houden.

In 'Het toezicht op de broeders en zusters der gemeente. De tucht volgens de acta van de gereformeerde kerkeraad, 1584-1590 en 1620-1626' speurt zij naar seksespecifieke patronen in de censurabele gedragingen, de vermaningen en straffen van de kerkeraad en in de manier waarop lidmaten daarop reageerden. Vrouwen blijken veel minder vaak dan mannen het voorwerp van de tucht te zijn geweest; met name in de categorie *kerkelijke zaken* waren zij ondervertegenwoordigd. Uit dit gegeven concludeert Kloek dat de vaak door historici naar voren gebrachte stelling dat vrouwen zo opvallend betrokken waren bij de theologische kwesties van 'het nieuwe geloof, door haar onderzoek niet bevestigd wordt. Alleen in de categorie *huwelijk en zedelijkheid* werden meer vrouwen dan mannen gestraft. Dit brengt Kloek ertoe op te merken dat de kerkeraad meer op het gedrag van vrouwen op het gebied van seks en huwelijk gelet lijkt te hebben dan op ander ergerlijk gedrag. Kan dit gegeven nog duiden op het meten met twee maten, bij de behandeling van huiselijke onmin valt volgens Kloek juist het omgekeerde op: man en vrouw werden beiden ter verantwoording geroepen.

In 'Criminaliteit en sekse in de confessieboeken, 1678-1794' vraagt de auteur zich af wat de sporen die mannen en vrouwen hebben achtergelaten, ons zeggen over hun doen en laten en op welke wijze vigerende ideeën (of vooroordelen) over mannelijk en vrouwelijk gedrag hun stempel hebben gedrukt op deze sporen. Uit de confessieboeken blijkt duidelijk dat mannen voor anderssoortige delicten werden vervolgd dan vrouwen: een losse levenswandel (prostitutie, overspel, buitenechtelijke seksualiteit) bracht vrouwen eerder voor de rechtbank dan mannen; mannen werden vaker vervolgd wegens het gebruik van fysiek geweld. Vrouwen pleegden relatief weinig geweld en baarden minder dan mannen opzien wegens geruzie op straat en dergelijke. Dit brengt Kloek tot de uitspraak dat Leidse vrouwen niet voldeden aan het beeld dat in ander onderzoek wordt gecreëerd: het beeld van de relatief grote zelfstandigheid van Hollandse vrouwen. Kloek typeert de houding van Leidse vrouwen daarentegen als 'timide'. Voor deze interpretatie spreekt volgens haar ook de wijze waarop vrouwen zich vaak verweerden: in tegenstelling tot mannen, die als verzachtende omstandigheid vaak aanvoerden dat zij dronken waren, brachten vrouwen als verweer naar voren dat zij door armoede of ziekte tot hun daad gekomen waren.

Uit Kloeks studie rijst het beeld op van een samenleving die gekenmerkt werd door onwrikbaar vastliggende sekse-specifieke patronen. In hoeverre is deze visie op het vroegmoderne verleden nu een bevredigend alternatief voor de door haar gekritiseerde visie waarin de als negatief of positief gekwalificeerde veranderingen in de positie van de vrouw centraal staan? Ik ben van mening dat Kloeks onderzoek, hoe systematisch, gedegen en zorgvuldig dat ook is uitgevoerd en gepresenteerd, een aantal van de kwalen vertoont waaraan ook de door haar gekritiseerde studies lijden. De deel haar kritiek op de neiging van sommige feministische historicae om hun eigen, hedendaagse idealen op het verleden te projecteren². Ik vraag mij echter af in hoeverre de aanpak die Kloek verdedigt de kwalen van vrouwengeschiedenis kan genezen.

De veronderstelling die ten grondslag ligt aan haar alternatief is dat het in principe mogelijk is om de bronnen een 'ondubbelzinnig antwoord' te laten geven op de vragen van de historicus (39), al was het alleen maar op de vraag naar 'hoe het in ieder geval *niet* is geweest' (42). Vooral in onderzoek naar de vroegmoderne tijd is het, aldus Kloek, moeilijk om zo'n ondubbelzinnig antwoord te verkrijgen, omdat het bronnenmateriaal schaars is en omdat de positie van vrouwen nog niet ter discussie stond. Toch zou de historicus moeten handelen alsof het ondubbelzinnige antwoord wel verkregen zou kunnen worden. Hoe moet hij of zij dan te werk gaan? Invloed uitoefenen op de kwaliteit van de bronnen is uiteraard onmogelijk, maar er kan wel iets gedaan worden aan de kwaliteit van de onderzoeksvragen. Deze moeten, aldus Kloek, op een systematische wijze op het materiaal worden losgelaten en ze mogen niet gekleurd zijn door ideologische vooringenomenheid. De vraag naar 'sekse' is een voorbeeld van zo'n neutrale onderzoeksvraag die de historicus systematisch zou moeten stellen.

Beschermt de vraag naar 'sekse' zoals Kloek die stelt, haar inderdaad afdoende tegen het gevaar van anachronistische interpretaties? Ik denk van niet. Haar interpretaties van het bronnenmateriaal worden weliswaar niet ontsierd door het verlangen om in het verleden de veranderingen aan te treffen die men voor zichzelf in het heden wenst, maar dragen hier en daar wel de sporen van een ander type vooringenomenheid: zij projecteert de betekenis die zijzelf hier en nu aan het sekseverschil geeft op het verleden. Een voorbeeld van dit type projectie is haar benoeming van het crimineel gedrag van vrouwen als 'weinig assertief' en 'timide'. Waarom

2 Vergelijk mijn 'Gualberta Alaide Beccari en het lokkende perspectief van de morele wedergeboorte der mensheid (1868-1906)', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, VII (1986) 484-499 en 'De strijd tegen de mannelijke blik. Vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp', *Ibidem*, XI (1990) 184-197.

zou het feit dat vrouwen zich minder vaak dan mannen schuldig maakten aan het plegen van geweld, moeten worden uitgelegd als 'niet assertief'? En waarom was het 'timide' als vrouwen ter verdediging van hun gedrag armoede en ziekte als verzachtende omstandigheden aanvoerden, en 'assertief' als mannen ter verontschuldiging wezen op dronkenschap? Natuurlijk, Kloeks onderzoeksresultaten wijzen op een interessant verschil tussen het criminele gedrag van mannen en dat van vrouwen. Uit dit verschil kan echter noch worden afgeleid dat vrouwen zich 'timide' gedroegen, noch dat zij zich 'assertief' opstelden.

Kloek lijkt dit ook zelf te onderkennen als zij stelt dat het beeld van de timide scharrelaarster 'als afspiegeling van de werkelijkheid even moeilijk te bewijzen is' als het door haar gekritiseerde clichébeeld van de zelfstandige Hollandse vrouw (156). Haar presentatie is echter, schrijft zij, 'als algemene impressie veelzeggend', omdat deze duidelijk maakt dat vervolgers en vervolgers handelden volgens dezelfde verwachtingspatronen met betrekking tot het juiste vrouwelijke en mannelijke gedrag (156). Maar, zo rijst de vraag, is het, om dat te tonen, nodig om aan de aangetroffen seksspecifieke patronen kwalificaties als 'timide' te geven? Doet Kloek dan niet hetzelfde als degenen die aan het criminele gedrag van vrouwen het etiket 'assertief' hechten?

In het artikel over de plaats die vrouwen in de oude draperie innamen is zij veel voorzichtiger met het plakken van etiketten en slaagt zij er wonderwel in om zich te houden aan haar eigen strenge gedragsvoorschrift. Door de gegevens uit de keurboeken te relateren aan de context van de sociale verhoudingen van de oude draperie kan zij aannemelijk maken dat de 'stilte' in de keurboeken met betrekking tot de werkzaamheden van de textielarbeidsters alleen maar iets zegt over de marginaliteit van de positie die vrouwen innamen ten opzichte van de ambachtelijke structuur binnen de oude draperie. Kloek hoeft zich er dus voor om uit die stilte iets af te leiden over de motieven, gevoelens enz. van de betrokkenen die het verschil tussen textielarbeiders en -arbeidsters zouden kunnen verklaren.

In de twee andere artikelen slaagt zij er minder goed in om anachronistische interpretaties van de gevonden patronen te vermijden. Daar duidt niet alleen de keuze voor het beeld van de 'timide scharrelaarster' op. Zo denk ik dat het in de eerste plaats Kloeks eigen ideeën over de betekenis van de begrippen 'seksegelijkheid' en 'sekseverschil' zijn die haar tot de conclusie brengen dat er in de acta van de gereformeerde kerkeraad geen tekenen zijn die wijzen op pogingen om via de tucht het patriarchale gezag van de huisvader te versterken (119). Zij trekt deze conclusie op grond van het gegeven dat man en vrouw gelijk werden behandeld: bij huiselijke onmin werden man en vrouw immers beiden ter verantwoording geroepen en tot verzoening gemaand. Kloek laat echter ook zien dat het meestal de vrouwen waren die de man aanklaagden, vaak wegens gewelddadig gedrag (108-109, 111). Is het dan niet relevant om op te merken dat het meten met gelijke maten in dit geval óók betekende dat niet gekozen werd voor een versterking van de machtspositie van de vrouw? De raad had immers ook kunnen besluiten om alleen de man tot de orde te roepen? Met andere woorden: het begrip gelijkheid kan vele ladingen dekken en heeft geen vaste, onveranderlijke betekenis. Het feit dat de raad bij dit soort conflicten besloot om geen verschil te maken tussen man en vrouw zegt alleen maar iets over de wijze waarop in die tijd door gereformeerden betekenis werd gegeven aan het begrip 'kameradschap in het huwelijk'. Liever dan de 'seksegevoelige' historica de opdracht mee te geven om vast te stellen in hoeverre hier nu wel of, zoals Kloek doet, niet sprake was van versterking van het patriarchale gezag, zou ik haar willen vragen om na te gaan op welke wijze gereformeerden betekenis gaven aan seksegelijkheid in het huwelijk en waarom zij dat juist toen en juist op die wijze deden.

En zo ben ik aangeland bij het belangrijkste verschil tussen Kloeks ideeën over de wijze waarop

vrouwengeschiedenis bedreven zou moeten worden en de mijne. Zij gaat er vanuit dat 'sekse' een neutraal begrip is. In haar opvatting is 'sekse' iets dat al dan niet sporen heeft achtergelaten in de bronnen. Sporen waarvan de betekenis, als er maar genoeg aanknopingspunten zijn, op ondubbelzinnige wijze kan worden vastgesteld. Het is juist op dit punt dat ik niet met Kloek kan meegaan. Ik ga er vanuit dat de bronnen, ook al zijn ze nog zo overvloedig voorhanden, nooit ondubbelzinnig antwoord op de vragen van de historicus geven, ook niet als het de vraag naar 'sekse' betreft. Sekse is een historische categorie die steeds weer andere betekenissen krijgt.

Het ingewikkelde en interessante daarbij is dat deze betekenisveranderingen niet alleen tot stand komen onder invloed van de steeds veranderende verhoudingen in het verleden, maar mede bepaald worden door de historicus die naar dat verleden kijkt. Om 'sekse' in het verleden te kunnen waarnemen en interpreteren, is het immers nodig dat 'sekse' in het heden gezien wordt als iets dat betekenisvol is voor de wijze waarop de maatschappelijke verhoudingen zijn gestructureerd. Wat er precies betekenisvol aan is, ligt echter niet vast, maar wordt door iedere historicus weer anders gedefinieerd.

De vraag naar 'sekse' kan dus nooit neutraal zijn, of een historicus dat nu leuk vindt of niet. Kloeks eigen werk is daar een bewijs van. Anders dan zij ben ik echter van mening dat deze onvermijdelijke 'vooringenomenheid' nog niet automatisch hoeft te leiden tot ideologisch misbruik van de geschiedenis. Een goed historicus zal er niet op uit zijn om de bronnen naar zijn of haar evenbeeld te modelleren, omdat hij of zij het verleden niet nodig heeft om te 'bewijzen' dat zijn of haar hedendaagse politieke idealen gerechtvaardigd zijn³. Dat geldt zowel voor historici die zich feministisch noemen als voor historici die dat niet doen. In beide groepen zijn voorbeelden aan te wijzen van mensen die in het verleden alleen een bevestiging van zichzelf zoeken en van mensen die dat niet doen.

Dat het mogelijk is om een door het feminisme geïnspireerde historica te zijn zonder dat deze inspiratie leidt tot een 'narcistische' geschiedschrijving, bewijst het werk van de ook door Kloek bewonderde Natalie Zemon Davis. Deze laat bijvoorbeeld zien hoe veranderingen in definities van vrouwelijkheid samenhangen met veranderingen in definities van mannelijkheid. Zo kwam onder de Engelse Quakers van de zeventiende eeuw tegelijk met het idee dat ook vrouwen mochten preken, een nieuwe definitie van mannelijkheid in zwang, waarbij mannen als vreedzaam werden voorgesteld. Beide ontwikkelingen houden volgens Zemon Davis verband met de nieuwe wijze waarop in het protestantisme controle over anderen werd uitgeoefend, waarbij beheersing van de eigen impulsen in de plaats kwam van het gebruik van fysiek geweld⁴.

Zemon Davis stelt vragen die Kloek veelal laat liggen, terwijl haar onderzoeksresultaten die vragen wel oproepen. Zo signaleert zij het opmerkelijke feit dat vrouwen vooral gestraft werden voor zaken die de zedelijkheid betroffen, terwijl mannen vooral ter verantwoording werden geroepen voor fysieke geweldpleging, zonder zich af te vragen waarom er juist toen sprake was van dit verschil. Is hier misschien een zelfde soort ontwikkeling in het geding als Lyndal Roper in *The holy household. Women and moral in reformation Augsburg* voor Augsburg beschrijft? Roper laat zien hoe belangrijk de beheersing van juist de vrouwelijke seksualiteit was voor de ontwikkeling van een nieuwe, protestantse moraliteit⁵.

Het gaat mij er niet om hier vast te stellen in welke richting het antwoord op de door mij opgeworpen vraag zou moeten worden gezocht (dat zou ik als 'modernist' ook niet kunnen), maar om te signaleren dat Kloek deze vraag niet stelt. Nu heeft uiteraard iedereen het recht zelf

3 Vergelijk mijn 'Dutchness and differences in feminist history'. *Gender & History*, III, ii (1991) 129-137.

4 N. Zemon Davis, 'Women's history, multiple stories' in: *In de ban van het verhaal*, 99-107, aldaar 99.

5 L. Roper, *The holy household. Women and morals in reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

te kiezen welke vragen er wel en niet gesteld worden. Dat Kloek juist vragen als bovenstaande laat liggen, intrigeert echter in het licht van haar verlangen naar de integratie van sekse- of vrouwengeschiedenis in de geschiedenis als geheel. Ik denk dat Zemon Davis, juist omdat zij er vanuit gaat dat 'seks' een historische categorie is waarvan de betekenis niet vaststaat, maar steeds opnieuw wordt geconstrueerd, beter dan Kloek in staat is om te laten zien hoe veranderingen in seksetyperingen en sekseverhoudingen samenhangen met veelomvattende historische processen. Het is immers dit uitgangspunt dat vragen oproept als: waarom werd juist toen, juist door die mensen, in juist die omstandigheden, juist die betekenis aan het sekseverschil gegeven?

Het lijkt wel alsof Kloek vanwege haar — terechte — kritiek op die feministische historicae die koste wat kost op zoek zijn naar door hen gewenste veranderingen, is doorgeschoten in de tegenovergestelde richting: zij lijkt niet meer op zoek te zijn naar veranderingen. Het is vermoedelijk minstens zozeer dit persoonlijke perspectief als het bronnenmateriaal dat verantwoordelijk is voor het beeld van de vroegmoderne samenleving zoals dat uit haar studie oprijst: het beeld van een samenleving waarin de normen inzake het juiste mannelijke en vrouwelijke gedrag niet omstreden waren. Deze presentatie rechtvaardigt Kloek door er op te wijzen dat de positie van de vrouw in de vroegmoderne samenleving niet, zoals in de negentiende eeuw, ter discussie stond (23). Dit lijkt mij een zeer waar en waardevol inzicht, maar ik vraag mij af of alleen een expliciete discussie over de positie van de vrouw als 'bewijs' kan worden gezien voor eventuele spanningen met betrekking tot de normen inzake het juiste vrouwelijke gedrag. Zijn er geen andere tekenen die kunnen wijzen op dat soort spanningen?

Zo is daar het door Kloek gepresenteerde interessante gegeven dat vrouwen in de periode 1678-1794 vaker dan mannen werden gestraft met tepronkstelling (152-153). De gedachte dat het hier een straf betrof voor een overschrijding van de verschillende grenzen die mannen en vrouwen geacht werden te respecteren, dringt zich op doordat Kloek erbij vermeldt dat mannen en vrouwen te pronk werden gesteld met mannelijkheids- en vrouwelijkheidssymbolen. Ook al gaat het maar om weinig gevallen (11 te pronk gestelde mannen tegen 33 vrouwen), toch is het gegeven interessant, omdat er uit kan worden afgeleid dat mannen en vrouwen zich niet altijd hielden aan de voor hun seks geldende (impliciete) gedragscode. Intrigerende vragen in dit verband zijn of de verhouding van 1 op 3 te pronk gestelde mannen en vrouwen gedurende de hele bestudeerde periode constant was en welke betekenis aan het geconstateerde verschil kan worden gegeven: deden vrouwen de voor hen geldende gedragscodes vaker geweld aan dan mannen en zo ja, waarom deden zij dat dan, en waarom juist toen? Of werden overschrijdingen van de normen met betrekking tot het juiste vrouwelijke gedrag relatief vaak gestraft met een openbare vernedering en zo ja, waarom gebeurde dat dan? Misschien kunnen dit soort vragen niet beantwoord worden, zelfs niet op dubbelzinnige wijze. Ik werp ze alleen maar op om te laten zien dat het bestaan van onveranderlijke, impliciete gedragscodes voor mannen en vrouwen nog niet hoeft te betekenen dat deze codes nooit onder spanning stonden.

Els Kloeks visie op de taak en mogelijkheden van vrouwengeschiedenis wijkt dus in een aantal opzichten af van die van mij. Dat doet echter niets af aan de waarde van haar proefschrift, integendeel: de heldere, goed gedocumenteerde en bovenal consciëntieuze en eerlijke wijze waarop zij haar keuzes en interpretaties verantwoordt nodigt uit tot reflectie en discussie. Het is deze open presentatie die het ook iemand die geen specialist is op het terrein van de vroegmoderne geschiedenis, mogelijk maakt om na te denken over mogelijke alternatieven voor de door Kloek aangedragen interpretaties. Bovendien doet zij gelukkig meer dan 'laten zien hoe het in ieder geval *niet* is geweest'. Het beeld dat zij schetst in haar Leidse studies (die zij met

typerende bescheidenheid 'verkenningen' noemt), is noodgedwongen fragmentarisch, maar laat misschien juist daarom een sterke indruk achter. Kloek onthult genoeg om de lezer in staat te stellen zich een voorstelling te maken van de mannen en vrouwen over wie ze schrijft. Tegelijkertijd blijft de waas van geheimzinnigheid die om hen heen hangt voldoende intact om de fantasie van de lezer te kunnen prikkelen. Dat is (vrouwen-)geschiedenis op haar best. Het is dan ook te hopen dat Els Kloek voor zichzelf een toekomst als sekse- of vrouwenhistorica blijft zien.

Recensies

ALGEMEEN

J. L. Kool-Blokland, *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (Dissertatie Tilburg 1990; Werken Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, VII; Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen, 1990, 623 blz., ISBN 90 70534 16 9, ISSN 0168-7182).

Toen enige jaren geleden vast kwam te staan, dat het gasthuis van Middelburg door middel van een fusie met twee Vlissingse ziekenhuizen zou verdwijnen, achtte het bestuur van de Middelburgse godshuizen de tijd rijp om een vakvrouw de opdracht te geven de geschiedenis van dit instituut vast te leggen. De schrijfster kon beschikken over het rijke en goed bewaarde archief van de godshuizen. Daar stond tegenover, dat bij het bombardement van Middelburg in 1940 zowel het stadsarchief als het archief van de hervormde gemeente (met daarin dat van de diaconie) verloren gingen. Zeelands hoofdstad heeft bovendien nooit een goede geschiedschrijver of kronieker gekend, zodat de kennis van de geschiedenis van de stad beperkt is. In november 1990 promoveerde de schrijfster op het resultaat aan de Katholieke Universiteit Brabant (promotor: prof. dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt). De studie is opgesplitst in twee delen: het eerste gedeelte handelt over het eigenlijke gasthuis, dat voor het eerst in 1289 in de bronnen wordt vermeld. Het tweede deel gaat over het armenweeshuis (geopend in 1606) en het burgerweeshuis (geopend in 1720) en hun voorgangers. Aan een aantal reeds eerder verdwenen instellingen werden afzonderlijke paragrafen toebedeeld. Het betreft de lazarij die in 1641 wegens het te gering aantal zieken werd opgeheven, het simpelhuis, bestemd voor krankzinnigen en in 1845 gesloten omdat de regenten niet bereid waren te voldoen aan de eisen die de krankzinnigenwet van 1841 stelde, en het oude mannen- en vrouwenhuis dat in 1970 aan een andere stichting werd overgedragen.

Het geheel overziende mag gesteld worden, dat de geschiedenis van deze instellingen, met uitzondering van de periode vanaf 1945, op adequate wijze te boek is gesteld. De opdrachtgever heeft alleszins waar voor zijn geld gekregen, een bewijs dat inschakeling van vakhistorici ook in de sector volksgezondheid een goed produkt kan opleveren. Ook voor hen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van Middelburg is het boek onmisbaar, al is het alleen maar om de grote rijkdom aan kleurrijke en boeiende gegevens, waarmee de schrijfster haar boek heeft gelardeerd.

Bezien vanuit het gezichtspunt dat het hier om een proefschrift gaat, valt het oordeel minder gunstig uit. Godshuizen zoals hier beschreven waren instellingen die zich bezig hielden met de armenzorg. Men kan ze onderverdelen in gasthuizen, die mensen voor kortere of langere tijd opnamen, en in armentafels, die steun gaven in de vorm van geld of goederen. Vanaf het eind van de negentiende eeuw ontwikkelden veel gasthuizen zich tot ziekenhuizen of bejaardenoordelen. De charitas raakte daarmee op de achtergrond. De opdracht luidde om de geschiedenis van slechts een deel van deze instellingen, namelijk die welke in 1811 verenigd werden onder het bestuur van de godshuizen, te boekstaven. In feite wordt zo het spectrum van de pre-industriële institutionele armenzorg en later dat van de gezondheidszorg doormidden gesneden. Af en toe merkt de lezer wel, dat er nog meer verwante instellingen waren; zo wordt gesproken over een Luthers weeshuis, een werkhuis en een goed draaiend particulier ziekenhuis aan de Lange Viele, terwijl de beide weeshuizen aanvankelijk onder de diaconie ressorteerden. Bijgevolg ontbreekt